

О'ZBEKISTONDA NORASMIY BANDLARNI RASMIYLASHTIRISH MEXANIZMLARINI TAKOMILLASHTIRISH

*Husainova Mahliyo Akmalovna
O'zbekiston Respublikasi
Bank-moliya akademiyasi tinglovchisi*

O'zbekistonda norasmiy bandlik muammosi mehnat bozori barqarorligi, aholi daromadlari va ijtimoiy himoya tizimining samaradorligiga bevosita ta'sir ko'rsatuvchi muhim ijtimoiy-iqtisodiy masalalardan biri hisoblanadi. Norasmiy bandlik asosan mehnat munosabatlarining huquqiy jihatdan rasmiylashtirilmagan shakllarida namoyon bo'lib, bunda ish beruvchi va ishchi o'rtasidagi munosabatlar amaldagi mehnat qonunchiligiga muvofiq hujjatlashtirilmaydi. Natijada ishchi ijtimoiy kafolatlardan, pensiya jamg'armalaridan va mehnat huquqlarini himoya qilish mexanizmlaridan mahrum bo'ladi, davlat esa soliq tushumlari va statistik ma'lumotlarning to'liqligini yo'qotadi. O'zbekistonda bozor iqtisodiyotiga o'tish jarayonida kichik biznes, xizmat ko'rsatish sohasi, qishloq xo'jaligi va qurilish tarmoqlarida norasmiy bandlikning yuqori ulushi shakllandi.

Norasmiy bandlikning keng tarqalishiga bir qator omillar sabab bo'lmoqda. Jumladan, ish beruvchilar uchun rasmiy ish o'rinlarini yaratish bilan bog'liq soliq va ijtimoiy to'lovlar yukining nisbatan yuqoriligi, byurokratik tartib-taomillarning murakkabligi, mehnat shartnomalarini tuzish va yuritish jarayonining ko'plab hujjatlarni talab qilishi shular jumlasidandir. Aholining ayrim qatlamlarida huquqiy savodxonlikning pastligi, rasmiy bandlikning afzalliklari haqida yetarli ma'lumotga ega emaslik ham norasmiy bandlikni tanlashga olib kelmoqda. Ayniqsa, vaqtinchalik daromad izlayotgan yoshlar, ayollar va mehnat migrantlarining qaytib kelgan qismi norasmiy sektorda faoliyat yuritishga moyil bo'lmoqda.

So'nggi yillarda O'zbekistonda norasmiy bandlikni qisqartirish va bandlikni rasmiylashtirish mexanizmlarini takomillashtirishga qaratilgan islohotlar izchil amalga oshirilmoqda. Mehnat bozorini tartibga solish, aholini ish bilan ta'minlashga

ko'maklashish markazlari faoliyatini kuchaytirish, o'zini o'zi band qilgan shaxslar institutini joriy etish ushbu yo'nalishdagi muhim qadamlardan biridir. O'zini o'zi band qilgan shaxslarni ro'yxatdan o'tkazish tartibining soddalashtirilishi, ular uchun qat'iy belgilangan soliq stavkalarining joriy etilishi norasmiy faoliyatni qonuniy maydonga olib chiqishga xizmat qilmoqda. Bu mexanizm orqali ko'plab fuqarolar minimal xarajatlar evaziga o'z mehnat faoliyatini rasmiylashtirish imkoniyatiga ega bo'ldi.

Bandlikni rasmiylashtirish mexanizmlarini takomillashtirishda raqamli texnologiyalarning o'rni tobora ortib bormoqda. Elektron mehnat shartnomalari, yagona elektron mehnat reyestrlari, soliq va bandlik organlari o'rtasidagi ma'lumotlar almashinuvining avtomatlashtirilishi norasmiy bandlikni aniqlash va qisqartirish imkonini bermoqda. Raqamlashtirish jarayonlari ish beruvchilar uchun hujjatlarni rasmiylashtirishni yengillashtirib, vaqt va xarajatlarni qisqartirishga xizmat qiladi. Shu bilan birga, davlat organlari uchun mehnat bozorining real holatini kuzatish va tahlil qilish imkoniyati kengayadi.

Norasmiy bandlikni rasmiylashtirishda iqtisodiy rag'batlantirish mexanizmlarini qo'llash alohida ahamiyat kasb etadi. Soliq imtiyozlari, ijtimoiy to'lovlar bo'yicha vaqtinchalik yengilliklar, yangi ish o'rinlari yaratgan tadbirkorlarga subsidiyalar ajratish ish beruvchilarni rasmiy bandlikka o'tishga undovchi samarali vositalardan hisoblanadi. Ayniqsa, kichik va o'rta biznes subyektlari uchun mehnatga haq to'lash fondiga tushadigan yukni bosqichma-bosqich kamaytirish norasmiy ishchilarni qonuniy asosda ishga qabul qilishni tezlashtiradi. Bunday yondashuv iqtisodiyotda "soya sektori" qisqarishiga xizmat qiladi.

Aholining huquqiy va moliyaviy savodxonligini oshirish ham norasmiy bandlikni rasmiylashtirish mexanizmlarining muhim tarkibiy qismi hisoblanadi. Fuqarolar rasmiy bandlikning uzoq muddatli afzalliklari, jumladan pensiya ta'minoti, tibbiy sug'urta, mehnat ta'tili va ijtimoiy himoya bilan bog'liq huquqlar haqida yetarli tushunchaga ega bo'lishi lozim. Bu borada ommaviy axborot vositalari, ta'lim muassasalari va bandlikka ko'maklashish markazlari orqali targ'ibot-tashviqot ishlarini kuchaytirish muhim ahamiyatga ega. Aholi ongida rasmiy bandlik barqarorlik

va ijtimoiy kafolatlar manbai sifatida shakllanishi norasmiy mehnatga bo'lgan ehtiyojni kamaytiradi.

Hududlar kesimida norasmiy bandlikning xususiyatlarini inobatga olgan holda differensial yondashuvni qo'llash ham mexanizmlarni takomillashtirishda muhim hisoblanadi. Qishloq joylarda mavsumiy ishlar va oilaviy mehnat shakllari ustun bo'lsa, shaharlarda xizmat ko'rsatish va savdo sohalarida norasmiy bandlik ko'proq uchraydi. Shu sababli har bir hudud uchun moslashtirilgan huquqiy va iqtisodiy choralar ishlab chiqilishi zarur. Masalan, qishloq joylarda kooperatsiyalarni rivojlantirish, oilaviy tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlash orqali bandlikni rasmiylashtirish samaraliroq natija berishi mumkin.

Xalqaro tajriba shuni ko'rsatadiki, norasmiy bandlikni to'liq bartaraf etish emas, balki uni bosqichma-bosqich rasmiy sektorga integratsiya qilish eng maqbul yo'l hisoblanadi. O'zbekistonda ham ushbu yondashuv asosida huquqiy me'yorlarni liberallashtirish, nazorat organlarining jazolashdan ko'ra rag'batlantirishga yo'naltirilgan faoliyatini kuchaytirish muhimdir. Nazorat tadbirlarining oshkoraligi va adolatliligi ish beruvchilar va ishchilarning davlatga bo'lgan ishonchini mustahkamlaydi. Ishonch muhitining shakllanishi esa rasmiy bandlikni kengaytirishning asosiy shartlaridan biri hisoblanadi.

Shu tariqa, O'zbekistonda norasmiy bandlikni rasmiylashtirish mexanizmlarini takomillashtirish kompleks yondashuvni talab etadi. Huquqiy bazani soddalashtirish, iqtisodiy rag'batlarni kuchaytirish, raqamli texnologiyalarni joriy etish va aholi savodxonligini oshirish o'zaro uyg'un holda amalga oshirilgandagina barqaror natijalarga erishish mumkin bo'ladi. Bu jarayon mehnat bozorining shaffofligini oshirib, aholining ijtimoiy himoyasini kuchaytirishga va milliy iqtisodiyotning barqaror rivojlanishiga xizmat qiladi.

Milliy mehnat bozorida norasmiy bandlikni rasmiylashtirish jarayonida institutsional hamkorlikni kuchaytirish alohida ahamiyat kasb etadi. Bandlik, soliq, statistika, migratsiya va ijtimoiy himoya organlari o'rtasida uzviy axborot almashinuvi yo'lga qo'yilmas ekan, norasmiy bandlikni aniqlash va uni qonuniy maydonga olib

chiqish samarasiz bo'lib qoladi. Shu nuqtai nazardan, idoralararo integratsiyalashgan axborot tizimlarini rivojlantirish, yagona ma'lumotlar bazasini shakllantirish va undan foydalanish mexanizmlarini aniqlashtirish dolzarb vazifalardan biri hisoblanadi. Bunday tizimlar orqali mehnat faoliyatini olib borayotgan, biroq rasmiy ro'yxatdan o'tmagan shaxslarni aniqlash imkoniyati oshadi hamda ularni rasmiy sektorga jalb etish bo'yicha manzilli choralar ishlab chiqiladi.

Norasmiy bandlikni rasmiylashtirishda mehnat migrantlari bilan bog'liq masalalar ham muhim o'rin tutadi. Tashqi mehnat migratsiyasidan qaytgan fuqarolarning muayyan qismi o'z tajribasi va malakasiga mos rasmiy ish topa olmaganligi sababli norasmiy faoliyat bilan shug'ullanmoqda. Ularni ichki mehnat bozoriga moslashtirish, kasbiy qayta tayyorlash va rasmiy ish o'rinlariga yo'naltirish mexanizmlarini kuchaytirish norasmiy bandlik darajasini kamaytirishga xizmat qiladi. Shu bilan birga, chet elda ishlash jarayonida norasmiy mehnat munosabatlariga duch kelgan fuqarolarning huquqiy ongini oshirish, rasmiy mehnat shartnomalari ahamiyatini tushuntirish kelgusida ularning mamlakat ichida ham rasmiy bandlikni tanlashiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Mehnat bozorida ayollar bandligini rasmiylashtirish masalasi ham alohida e'tiborni talab etadi. Uy sharoitida ishlab chiqarish, xizmat ko'rsatish va parvarish bilan bog'liq faoliyat turlari ko'pincha norasmiy shaklda amalga oshiriladi. Ushbu faoliyatni rasmiylashtirish uchun moslashuvchan mehnat shakllarini qonunchilikda yanada kengroq mustahkamlash, masofaviy va qisman bandlik imkoniyatlarini rivojlantirish zarur. Bu orqali ayollarning mehnat bozorida rasmiy ishtiroki kengayib, ularning ijtimoiy himoyasi mustahkamlanadi.

Norasmiy bandlikni rasmiylashtirish mexanizmlarini takomillashtirishda nazorat va monitoring tizimlarining roli ham muhimdir. Biroq ushbu nazorat faqat jazolashga yo'naltirilgan bo'lmisligi, balki profilaktik va tushuntirish xarakteriga ega bo'lishi lozim. Ish beruvchilarga mehnat qonunchiligi talablari, rasmiy bandlikning iqtisodiy va ijtimoiy afzalliklari haqida maslahatlar berish, ularni qonunbuzarliklardan

ogohlantirish orqali ijobiy natijalarga erishish mumkin. Bunday yondashuv norasmiy bandlikni yashirishga emas, balki uni ixtiyoriy ravishda rasmiylashtirishga undaydi.

Ta'lim tizimi va mehnat bozori o'rtasidagi uzviy bog'liqlikni kuchaytirish ham norasmiy bandlikni kamaytirishga xizmat qiladi. Mehnat bozorida talab yuqori bo'lgan kasblar bo'yicha malakali kadrlar tayyorlanmasligi bitiruvchilarning norasmiy ishlarga yo'naltirilishiga sabab bo'lmoqda. Kasb-hunar ta'limini modernizatsiya qilish, ish beruvchilar bilan hamkorlikda dual ta'lim elementlarini joriy etish yoshlarning rasmiy bandligini oshirish imkonini beradi. Mehnat bozoriga mos bilim va ko'nikmalarga ega bo'lgan yoshlar norasmiy sektorni vaqtinchalik yoki majburiy tanlov sifatida emas, balki rasmiy bandlikni ustuvor yo'l sifatida qabul qiladi.

Shuningdek, norasmiy bandlikni rasmiylashtirish jarayonida statistik hisob va tahlil tizimini takomillashtirish zarurati mavjud. Norasmiy sektordagi bandlik miqyosini aniq baholash imkonini beruvchi metodologiyalarni ishlab chiqish va amaliyotga joriy etish davlat siyosatini rejalashtirishda muhim ahamiyatga ega. Aniqlashtirilgan statistik ma'lumotlar asosida bandlik dasturlari, soliq siyosati va ijtimoiy himoya choralari yanada samarali shakllantirish mumkin bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Abdurahmonov Q. X. Mehnat iqtisodiyoti va bandlik nazariyasi. – Toshkent: «Iqtisodiyot», 2021. – 368 b.
2. Fields G. S. Labor Markets and Development. – Cambridge: MIT Press, 2022. – 408 p.
3. Kolosova R. P., Razumova T. O. Ekonomika truda: sovremennye tendentsii i regulirovanie zanyatosti. – Moskva: Izdatelstvo Moskovskogo universiteta, 2021. – 304 s.
4. Schneider F., Medina L. The Shadow Economy: Global Size and Trends. – Washington, DC: World Bank Publications, 2021. – 180 p.
5. Xolmuminov Sh. R., Abdullayev A. M. O'zbekistonda mehnat bozori va bandlikni tartibga solish masalalari. – Toshkent: «Fan», 2022. – 240 b.